University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

Analysis of the Story of Barsisa and Sheikh Sanan Based on Northrop Frye's Theory

Farideh Mohseni Hanjani

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Language Studies Center, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: f-mohseni@azad.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
9 April 2024
Received in revised form:
9 June 2024
Accepted:
9 June 2024
Published online:
30 March 2025

Keywords:
Barsisa, Sheikh Sanaan, Adam, Iblis, Northrop Fry

ABSTRACT

The fate of devotees and ascetics who endured the inevitable fall at the height of piety and piety has been seen in all ages. Barsisa Abed is a powerful and noble hero whose pride and arrogance make him succumb to evil temptations. Sheikh Sana'an, who is an old man of worship, discovery and honors, passes away from his religion and faith due to the love of Tersa's daughter, but he returns to the right path with the care of the truth. Two notable stories of Abid taken from Saadi's narrative in the fifth Majlis of the Five Majlis and Sheikh Sanaan from Al-Tir Attar's logic are among the allegorical works whose main character leaves the path of salvation. Nortrobe Fry, a prominent Canadian mythologist, in the book "The Code of the Whole" takes a new look at issues such as myth, metaphor and personality, and by using the stories of the Bible, presents a different kind of reading of literary works.The purpose of this article is to examine the ending and the end of the characters of two stories based on the theory of Northrop Frye. The main question of the research is that based on the perspective of Fry's allegorical reading in the book "Ramz Kol", what are the characteristics of the characters of Barsisa and Sheikh Sanan? The method of this research was descriptive-analytical, and the findings of the research showed that the character clearly, among the ideas of the corresponding concepts considered by Fry, corresponds to the fall of Iblis, and the story of Sheikh Sanaan also reflects the correspondence between Adam and Sheikh Sanaan, and he, like Adam has gone through three stages of an adventurous journey, a fateful struggle and a hero's exaltation.

Cite this article: Mohseni Hanjani, Farideh. (2025). Analysis of the Story of Barsisa and Sheikh Sanan Based on Northrop Frye's Theory. *Journal of Lyrical Literature Researches*, 23(44), 207-222. http//doi.org/10.22111/jllr.2024.48412.3248

© Mohseni Hanjani, Farideh. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.

1. Introduction

The story is specifically from Saadi's narration in the fifth Majlis of the five Majlis. The story is about a devout and ascetic monk who ends badly with Satan's temptations. His story is an instructive example of Satan's relentless efforts to seduce man and also the possibility of man's failure despite his brilliant record. In fact, fate is a good sign for the effect of divine judgment and bad fate for a devotee who spends his life in worshiping and serving God, but a big mistake brings him a bitter and unfortunate end.

The love for Tersa's beauties has led the Muslims who were connected with the monastery or traveled to the land of Tersa in all ages. It seems that this love has led most of the Sufis of taste and scholars and religious devotees astray. One of these devotees is Sheikh Sanan. He is an old man of dignities and positions, who with all his dignity and greatness in his asceticism and worship leads to disbelief and loses his religion and world in the way of the love of a fearful girl, but he does not forget God's favor and he will have a good end.

2. Research questions and Research Methodology

The present study compares with the descriptive-analytical method the story of Barsisai Abed, which is described in the fifth Majlis of Saadi's five Majlis, with the story of Sheikh Sanan in Al-Tayir Attar's logic in terms of ending and conclusion according to the theory of reading literary works and Northrop Frye's allegorical reading.

3. Discussion

According to Fry's point of view, the story of Iblis and his expulsion from the divine door can happen gradually and in several stages. In the first stage, the main character gives their highest rank and dignity in front of other people. The source of this dignity is innocence and courage. Iblis was also God's beloved (Azazil), a retreater of God's door for thousands of years and was considered one of the close friends of God's court. This hero makes mistakes. A mistake that comes from his pride and arrogance. He refuses God's command and does not prostrate to Adam. It is at this stage that the hero crosses the border of innocence and is on the path of downfall, which is the downfall of the hero, and at this stage, the disaster has occurred, and the scary atmosphere has dominated the story, and fate and destiny show themselves in such a prominent way that they are no longer free from It is not possible. This is the end of the story and the point of infernal manifestation. In this section, the audience gets a deep shock. Satan was driven from God's door due to his mistake, but destiny is also influential and essential in the process of this story. Iblis is doomed to defeat in the face of destiny and inevitable fate, according to the commandment of Yazl'op Man' Yasha' (Qur'an, Ra'ad: 24). Maibdi says: "From Adam's appearance, there was a temptation and a sin from Iblis, Adam was told to eat wheat, eat it." They said to Iblis: Prostrate! did not. But the capital of rejection and acceptance did not come from his actions, but from the flow of rulings and judgments. From the results of providence, the pen went to happiness. They also found fault with his organization and transferred his collection to him as an excuse. They said: "Fansi, and I did not save him." They also rose up from his place and went to his house, and said: Abbi wa astakbar wakan from the unbelievers" (Mibdi, 1382, Vol. 8: 373).

Iblis, the close angel, disobeys God's command. Here, the reader of this story is filled with fear. Shouldn't he be afraid that this fate will befall him as well? Because of disobedience, Iblis will be banished from God's door forever. Such a heavy sentence arouses the audience's sense of compassion that Iblis has been punished more than his sin and he is relieved that he himself did not suffer this fate.

All the events that happened to Iblis also happen in the story of Barsisa Abed, and the reader realizes the compatibility of these two stories.iscussion

4. Result

In mystical literature, we are faced with characters who supported allegorical literature and were tested by God with ups and downs. The heroes of these stories would either have a bad fate or they would have a good fate. The story of Barsisa Abed is taken from the narration of Saadi in the fifth Majlis of the five Majlis and Sheikh Sanan from the logic of Al-Tir Attar, it is among the prominent allegories of Persian literature, which corresponds to Fry's theory in the book "Ramz Kol". These two stories

emphasize the lack of innocence and immunity of man against sin. In this double story, guilt is the core of the story. He rapes the girl who was sent to him for treatment. Sheikh Sanan, too, burns with fear and loses his faith in his desire to marry a girl. The end of the main character of two different stories. Abid was hanged on the gallows, but Sheikh Sanan was pardoned by the intercession of the Prophet. Barsisa's character is compatible with the ideas of corresponding concepts in Fry's view, with the descent of Iblis, and the story of Sheikh Sanaan also reflects the correspondence between Adam and Sheikh Sanaan, and he, like Adam, goes through three stages of an adventurous journey, a fateful struggle, and the hero's exaltation. has happened

According to Fry's point of view, one of the situations that arise for the characters in the story is reaching the peak and then falling and descending, which is interpreted as moving from the ideal world to the real world. The witness of this event in Fry's book "Ramz Kol" is Iblis, who was a close angel, but by slipping and disobeying, he fell into the bottomless pit, and in the story of Barsisa Abed, the main character also experienced exactly such a problem and his personality Specifically, it is compatible with Iblis.

The traces of Iblis' story can be clearly seen in life and afterlife. Iblis, who was dear to God and a seeker of God's door, and with pride and self-arrogance refused God's command, and because of this disobedience, which was undoubtedly determined by God's destiny and fate, he was driven from God's door. His banishment from God's door is a heavy sentence that evokes a sense of compassion in the audience that Iblis was punished more than his mistake. Iblis does not regret his sin and mistake and says that God has deceived him and this truth becomes clear to him that there is no way back for him.

The reflection of the story of Hazrat Adam can be seen in the life and end of Sheikh Sanan. Hazrat Adam, whose existence is full of goodness and goodness, disobeys God's command and is expelled from paradise. What Adam does is that he exchanges the treasure of unlimited freedom with a fate that has terrible consequences for him, which is the beginning of tribulations and an adventurous journey. He is After the disaster of the fall and experiencing all kinds of challenges in the dungeon of human history and enduring all kinds of wanderings, the effort to return begins. Adam expresses regret and accepts his mistake. God forgives him and chooses him as his caliph in the world.

5. References

The Holy Quran.

Alai, p. (2007). The Bible as a literary text, *literary studies*, number one.

Arasto. (1964). *Poetics*, translated by Dr. Abdolhossein Zarrinkoob. 2nd edition. Tehran: Translation and Publishing House.

Barani, M., Mahmoudi, F. (2007). Comparison of the construction of two allegorical stories from Mawlavi's Masnavi and Attar's Tragedy. *Adab Ghanai Research Journal*, No. 8.

Forouzanfar, B. (1968). *Traditions of Masnavi*. 2nd edition. Tehran: Amirkabir.

Frye, N. (1998). *Anatomy of Criticism*. Translated by Saleh Hosseini. 1st edition. Tehran: Niloufar.

Fry, N. (2000). *total password*; Holy Book and Literature, translated by Saleh Hosseini, Tehran: Nilofar.

Frye, N. (2005). *Notebooks*. Translated by Houshang Rahnamā. 1st edition. Tehran: Hermes.

Joyeri, M. (n.d.). *Stories of the Prophets*. Tehran: Iran Book Printing and Publishing Company.

Mantishlo, M., Yaqoubi Ghanbesarai, P. (2016). The flow of time and the coherence arising from it in the narration of Sheikh Sanan Attar. *Adab Ghanai research paper*, 28.

Maybodi, R. (2003). *Kashf al-Asrar wa 'Uddat al-Abrar*. Edited by Ali Asghar Hekmat. Tehran: Amirkabir.

Meghddadi, B. (2014). *Encyclopedia of Literary Criticism, from Plato to Today*. 1st edition. Tehran: Cheshmeh.

Namvar Motlagh, B. (2014). *Myth and Mythology According to Northrop Frye, from Anatomy of Criticism to Archetype*. 1st edition. Tabriz: Mogham.

Razi, N. (2007). *Morshad al-Ebad*.12th edition. Tehran: Elmi va Farhangi.

Saadi, M. (2004). *Collected Works*. Edited by Mohammad Ali Foroughi. 13th edition. Tehran: Amirkabir.

Sarmi Yarahmadi, J., Fahimi, R., Taher, R. (2022). Mythos and Logos in Ferdowsi's Shahnameh, *Iranian Political Sociology Monthly*, 11th issue.

Surabadi. (2002). *Interpretation of the Holy Quran*. Edited by Ali Akbar Saeedi Sirjani. 1st edition. Tehran: Farhang-e No Publishing.

Tabari, M. (1996). *Tarikh al-Tabari*. Translated by Abolqasem Payandeh. 5th edition. Tehran: Asatir.

پژوهشنامه ادب غنایی

شاپا چاپی: ۵۷۳۷-۲۰۰۸
شاپا الکترونیکی: ۵۰۱۱-۲۵۳۸

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

تحلیل داستان برصیصای عابد و شیخ صنعان برپایهٔ نظریهٔ میتوس نورتروپ فرای

فریده محسنی هنجنی

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران. رایانامه: f-mohseni@azad.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

واژه‌های کلیدی:
برصیصا، شیخ صنعان، آدم، ابلیس، نورتروپ فرای

چکیده

نورتروپ فرای، اسطوره‌شناس برجستهٔ کانادایی، در کتاب «رمز کل»، نگاهی نو به مسائلی چون اسطوره، استعاره و شخصیت‌شناسی داشته است و با بهره‌بردن از داستان‌های کتاب مقدس، نوع متفاوتی از خوانش آثار ادبی را ارائه کرده است. از منظر فرای، شخصیت‌هایی همچون آدم و ابلیس، اوج و حضیضی دارند که می‌توان در ادبیات تمثیلی، شخصیت‌های مشابه فراوانی برای آن‌ها پیدا کرد. دو داستان برصیصای عابد، برگرفته از روایت سعدی در مجلس پنجم از مجالس پنج‌گانه و شیخ صنعان از منطق‌الطیر عطار، در زمرهٔ ادبیات تمثیلی هستند که شخصیت اصلی آن، از مسیر رستگاری خارج می‌شود. هدف از این مقاله، بررسی فرجام و عاقبت شخصیت‌های دو داستان برصیصای عابد و شیخ صنعان براساس نظریهٔ فرای است. پرسش اصلی پژوهش این است که برمبنای دیدگاه قرائت تمثیلی نورتروپ فرای در کتاب «رمز کل»، شخصیت‌های برصیصا و شیخ صنعان، دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و یافته‌های آن نشان می‌دهد که شخصیت برصیصا، در بین انگاره‌های مفاهیمِ متناظرِ مدنظرِ فرای، با هبوط ابلیس تطبیق دارد. همچنین داستان شیخ صنعان بازتاب‌دهندهٔ سرنوشت آدم است که شیخ صنعان نیز همچون آدم، سه مرحلهٔ سفر پرماجرا، مبارزهٔ سرنوشت‌ساز و تعالی قهرمان را پشت‌سر گذاشته است.

استناد: محسنی هنجنی، فریده. (۱۴۰۴). «تحلیل داستان برصیصای عابد و شیخ صنعان برپایهٔ نظریهٔ میتوس نورتروپ فرای». *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، ۲۳(۴۴)، ۲۲۲-۲۰۷.

http//doi.org/:10.22111/jllr.2024.48412.3248

CC BY NC

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

© محسنی هنجنی، فریده.

۱- مقدمه

از رویکردهای مهم در نقد ادبی معاصر، رویکرد کهن‌الگویی است. «کهن‌الگو یک نظریهٔ فراگیر در حوزهٔ علوم انسانی است که توسط کارل گوستاو یونگ مطرح شد و پس از آن، طیف گسترده‌ای از پژوهشگران ازجمله نورتروپ فـرای را متـأثر سـاخت» (نامور مطلق، ۱۳۹۳: ۳۱). اندیشه‌های یونگ و آثارش، از مهم‌ترین منابع اندیشه و تحلیل فرای محسـوب می‌شـوند. مهم‌تـرین موردی که آرای یونگی را به اندیشه‌های فرای پیوند می‌زند، موضوع کهن‌الگو است.

در نقد کهن‌الگویی، نورتروپ فرای بر آن است که کهن‌الگوی اسطوره‌ای، در متون ادبی پدیدار می‌شود و در جهـان ادبـی، «چهار میتوس بنیادین که برابر با چهار فصل در چرخهٔ طبیعت هستند را دربر می‌گیرد» (مقدادی، ۱۳۹۳: ۳۳۰). از منظر فـرای، «اسطوره، چونان بذری است که در سپیده‌دمِ آغازین روزِ تاریخ، در کشتزار ذهن آدمیان شروع به جوانه‌زدن کرد؛ جوانـه‌ای کـه ریشهٔ آن از شالیزار خرد آبیار نمی‌شد؛ بلکه این تخیل انسان بود که آن را در دامن خود پرورش می‌داد. در دنیـای اسـطوره‌هـا، میتوس این توان را دارد که دنیایی از روشنی‌ها را پیشِ‌روی انسان بگشاید؛ به‌شرط اینکه آدمـی بـرای قابـل‌درک‌سـاختن جنبـهٔ میتوسی اسطوره، کلید کشف آن‌ها را در دست داشته باشد» (صارمی یاراحمدی و همکاران، ۱٤۰۱: ۵۸۱).

کتاب «رمز کل» را می‌توان مرحلهٔ پایانی راه درازی دانست که فرای، نزدیک به سی‌وپنج سال پیش از آن، با کتـاب «تقـارن هولناک» آغاز کرده بود و آن، تفسیر ادبیات در پرتوی اساطیر، بـه‌ویـــژه اساطیر کتاب مقدس بود. فرای معتقد است که کتـاب مقدس، نیازمند قرائتی تمثیلی است و سعی کرده نشان دهد که این کتاب گرچه به‌لحاظ هدف یا نقش خود، اثری ادبی نیست، همهٔ ویژگی‌های ادبی در آن آمده است و به‌صورت گسترده بر آثار و جریان‌های ادبی تأثیر گذاشته است (علایـی، ١٣٨٦: ٦٩-٧٠).

داستان برصیصا از روایت سعدی در مجلس پنجم از مجالس پنج‌گانه، بیانگر حکایت برصیصا، راهبی عابـد و زاهـد اسـت که با اغواگری‌های شیطان، بدفرجام می‌شود. سرگذشت او نمونهٔ عبرت‌آموز از تلاش بی‌وقفهٔ شیطان برای اغوای انسـان و نیـز امکان بدفرجامی آدمی باوجود داشتن سابقهٔ درخشان است. درحقیقت سرنوشت برصیصا نشانهٔ خوبی برای تأثیر قضای الهی و بدفرجامی برای عابدی است که عمری را صرف عبادت و بندگی خداوند می‌کند، اما خطای بزرگ، فرجام تلـخ و نـاگواری را برای او رقم می‌زند.

در سوی دیگر، عشق به زیبارویان ترسا در همهٔ اعصار، مسلمانانی را که با صومعه و دیرها ارتباط داشـتند یـا بـه سـرزمین ترسایان سفر می‌کردند، از راه می‌برده است. به‌نظر می‌رسد چنین عشقی بیشتر، صوفیان اهل ذوق و عالمان و عابدان دینی را از راه به‌در برده است. یکی از این عابدان، شیخ صنعان است. او پیری است اهل کرامات و مقامـات کـه بـا همـهٔ علـوّ مرتبـت و عظمت در زهد و عبادت، کارش به کفر می‌انجامد و دین و دنیای خود را در راه عشق دختر ترسا می‌بازد؛ اما درنهایت عنایـت خداوندی او را فراموش نمی‌کند و حُسن عاقبت نصیب او می‌شود.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

این مقاله درصدد است تا داستان برصیصای عابد که شرح آن در مجلس پنجم از مجـالس پنج‌گانـهٔ سـعدی آمـده اسـت را بـا داستان شیخ صنعان در منطق‌الطیر عطار ازنظر پایان و فرجام، باتوجه‌به نظریهٔ مطرح‌شدهٔ نورتروپ فرای در کتـاب «رمـز کـل»، مقایسه کند و نشان دهد که بدفرجامی و نیک‌سرانجامی هرکدام از این دو عابد، می‌توانـد سرنوشـتی همچـون ابلـیس و آدم را رقم بزند. در این پژوهش به این سؤالات پاسخ داده می‌شود:

برمبنای دیدگاه فرای در کتاب رمز کل، شخصیت‌های برصیصا و شیخ صنعان، دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

عاقبت و سرانجام شخصیت اصلی این دو حکایت، چه شباهتی با سرنوشت آدم و ابلیس دارد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از این پژوهش، تحلیل و تبیین داستان برصیصای عابد و داستان شیخ صنعان باتوجه‌به نظریهٔ فرای دربارهٔ خوانش آثار ادبی در کتاب رمز کل است که می‌تواند به درک عمیق‌تر این دو داستان به‌ویژه ازنظر بدفرجامی و نیک‌سرانجامی کمک کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی، داستان برصیصای عابد را که شرح آن در مجلس پنجم از مجالس پنج‌گانهٔ سعدی آمده است، با داستان شیخ صنعان در منطق‌الطیر عطار، ازنظر پایان و فرجام، باتوجه‌به نظریهٔ خوانش آثار ادبی و قرائت تمثیلی نورتروپ فرای مقایسه می‌کند.

۱-٤- پیشینهٔ تحقیق

علایی (۱۳۸٦) در مقالهٔ «کتاب مقدس به‌منزلهٔ متن ادبی»، به بررسی دیدگاه‌های نورتروپ فرای در کتاب «رمز کل: کتاب مقدس و ادبیات» پرداخته و نظریات این اندیشمند، پیرامون قرائت تمثیلی، اسطوره و استعاره را تبیین کرده است. برمبنای یافته‌های پژوهش او، فرای در دو بخش، با ساختاری متقارن، بسان آینه‌های روبه‌رو، به بررسی زبان اسطوره، استعاره و نوع‌شناسی در کتاب مقدس می‌پردازد و سعی می‌کند کتاب مقدس را از منظر نقد ادبی و با رویکردی اسطوره‌شناختی بررسی کند.

محمودی و اخلاقی (۱٤۰۰)، به بررسی موانع سیر و سلوک و پرتگاه‌های پیش‌روی عارفی همچون برصیصای عابد می‌پردازند که نشان می‌دهد پیروی از نفس و نحوهٔ رسوخ رذایل اخلاقی در درون انسان است که سبب می‌شود او نفس حقایق الهی را وارونه جلوه دهد و نتیجهٔ آن چیزی نیست جز آلودگی و ارتکاب به گناهان و جرایم نابخشودنی عارفانی بزرگ و درنهایت مسخ آنان. نگارندگان با ذکر شواهد متن، دیدگاه گلشنی بردعی دربارهٔ چگونگی غفلت و پیروی از هوای نفس را بیان داشته‌اند و مسیرِ کشیده‌شدن پردهٔ گمراهی بر بصیرت عارف و اختلال واقع‌نگری سالک در عمل را با شواهد متن و جدول تبیین کرده‌اند. در مقالهٔ آن‌ها دربارهٔ تأثیر مستقیم نفس، هوا، زن‌بارگی، شهرت‌طلبی، غفلت، حماقت، عقلانیت و بصیرت، زبان‌درازی و بی‌ادبی نسبت‌به خداوند و قضاوقدر سخن به میان آمده و زن‌پرستی و شهرت‌طلبی، بزرگ‌ترین آفت وارونه‌سازی حقیقت و مصداق عینی پیروی از نفس اماره بیان شده است.

آتش‌سودا (۱۳۹۱) به بررسی رمزشناختی داستان شیخ صنعان از کتاب منطق‌الطیر عطار نیشابوری پرداخته است. در این بررسی با درنظرگرفتن جایگاه این داستان در منظومهٔ عطار، نمادهای آن باتوجه‌به روایت متون مقدس از خلقت آدم و حوا و هبوط آن دو از بهشت به زمین بازتعریف شده است. براساس پژوهش او، به‌نظر می‌رسد که هدف غایی عطار از بیان این روایت رمزی، ارائهٔ تفسیری عاشقانه از سرگذشت انسان باشد. بر این اساس می‌توان شیخ صنعان را سرنمون ازلی آدم، دختر ترسا را سرنمون ازلی حوا، مکه را سرنمون ازلی بهشت، روم را سرنمون ازلی دنیا و سفر شیخ صنعان از مکه به روم و بازگشت از روم به مکه را سرنمون ازلی هبوط آدم و حوا به زمین و بازگشت آن دو به آسمان دانست.

منتشلو و یعقوبی جنبه‌سرایی (۱۳۹٦) در مقالهٔ «جریان زمان و انسجام برآمده از آن در روایت شیخ صنعان عطار»، جریان زمان در روایت شیخ صنعان را به‌عنوان عنصری روایی برای تبیین انواع انسجام در آن متن بررسی کرده‌اند. نتیجه حاکی از آن است که زمان توزیعی در تمثیل مذکور با انواع زمان‌پریشی، تنظیم سرعت و تکرارها، منجربه دو سطح انسجامِ ساختاری و اندیشگانی شده است.

بارانی و محمودی (۱۳۸٦) به بررسی دو حکایت تمثیلی از مثنوی مولوی و مصیبت‌نامهٔ عطار پرداخته‌اند و عناصر روساختی (طرح و پی‌رنگ، شخصیت و شخصیت‌پردازی، گفت‌وگو و و بیان هنری، کشمکش و گره و مانع، زمان و مکان و صفحه‌پردازی، راوی و زاویهٔ دید) و زیرساختی و درون‌مایهٔ آن‌ها را تحلیل کرده‌اند.

ملک‌پایین و سام‌خانیانی (۱۳۹۲) در پژوهشی باتکیه‌بر کهن‌الگوها و نمادهای نظریهٔ یونگ و تلفیق آن با نظر نورتروپ فرای دربارهٔ عناصر شکل‌دهندهٔ اثر ادبی، روایت منظوم حملهٔ کیکاووس به مازندران را در بافت شاهنامه ارائه داده‌اند.

طالبی و نامور مطلق (۱٤۰۱)، نقوش کاسه‌های مینایی داستان بهرام و آزاده از روایت شاهنامه را برمبنای نقد کهن‌الگوی فرای بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که روایت تصویری یادشده، شکل گرفته است تا پیام سیاسی و اجتماعی ویژه‌ای را در قالب تصویری و ادبی به مخاطبانش، چه در دوران پیش از اسلام و چه پس از آن منتقل کند.

۲- مبانی نظری پژوهش

۲-۱- نظریهٔ قرائت تمثیلی فرای

یکی از صاحب‌نظران حوزهٔ نقد ادبی، منتقد کانادایی، نورتروپ فرای است. فرای منتقدی اسطوره‌گرا است که در تدوین نظریات خود از آرای ساختارگرایان، اسطوره‌شناسان و همچنین روان‌شناسان بزرگ تأثیر گرفته است. تصور فرای بر این است که می‌توان نظرات ارسطو دربارهٔ بوطیقا را باتوجه‌به شواهد تازه بازبینی کرد. فرای، چهار روایت اسطوره‌ای را در قالب یک دور شناسایی می‌کند و ضمن بررسی پی‌رنگ، شخصیت‌پردازی و ویژگی‌های ساختاری هریک از آن‌ها، کهن‌الگویی را به‌عنوان درون‌مایهٔ اصلی هریک معرفی می‌کند (مقدادی، ۱۳۹۳: ٤۷۸).

فرای در کتاب رمز کل، معتقد است «اصول صوری ادبیات، در درون ادبیات جای دارد؛ همچنان که اصول صوری موسیقی... وجودی بیرون از موسیقی ندارد» (فرای، ۱۳۷۹: ۹). می‌توان دید که چنین موضعی، سوای شباهت تمام به فرمالیسم و ساخت‌گرایی، حتی بسیار وام‌دار آموزه‌های جریان موسوم به نقد نو است.

هیچ موضع نظری نمی‌تواند در انزوا وجود داشته باشد. هر چارچوب مفهومی که برای نقد ادبی درنظر گرفته شود، پیامدهایی دارد که به فراسوی خود نقد، به قلمروی ایدئولوژی و به‌طور کلی جایگاه ایدئولوژی در شکل‌بندی اجتماعی، گسترش می‌یابد. مفروضات مربوط به ادبیات، متضمن مفروضات مربوط به زبان و معناست و این‌ها نیز به‌نوبهٔ خود متضمن مفروضاتی دربارهٔ جامعهٔ انسانی است. دنیای مستقل ادبیات و خودمختاری نقد، توهمی بیش نیست (همان: ٤۷).

جوامع انسانی از سه مرحلهٔ اساطیری، قهرمانی و مردمی گذشته‌اند. هریک از این مراحل، زبانی متناسب خود داشته‌اند: شاعرانه، فاخر و عامیانه؛ یا به تعبیر فرای، زبان‌های هیروگلیفی، کاهنی و عامیانه. حماسه‌های هومر از بیان هیروگلیفی یا شاعرانه بهره می‌گیرند که ویژگی آن، استعاری یا انضمامی بودن زبان است. محاورات افلاطون، مصداق زبان عصر قهرمانی یا اشرافی است که در آن، واژه‌ها بیان برونیِ اندیشه‌ها یا عقاید است و نتیجتاً مجاز مرسل، جایگزین استعاره می‌شود. زبان مرحلهٔ سوم که از حدود سدهٔ شانزدهم میلادی و به‌دنبال عصر نوزایش و اصلاح کلیسا آغاز می‌شود، زبانی است که نوشته‌های فرانسیس بیکن و جان لاک، نمونهٔ آن‌اند و متناسب با ظهور دانش نوین، بر واقعیت تجربی تأکید دارد و اعتبار آن در گروی توانی است که در توصیف نظم طبیعی عالم عین به‌کار می‌برد (همان: ۷۲).

مراد فرای از اسطوره، همان تعریف ارسطویی آن است؛ یعنی داستان یا روایت یا پی‌رنگ. فرای، مدعی است که رویدادهای تاریخی کتاب مقدس ازنظر تاریخی محل اعتنا نیستند؛ چنانکه شرح خروج عبرانیان از مصر و طی طریق آن‌ها به زعامت موسی به سمت ارض موعود، مستند به سندی تاریخی نیست. محتوای تاریخی وقایع فرع بر طرح و صورت اسطوره قرار دارد (ارسطو، ۱۳٤۳: ۲۸). حاصل آنکه تفسیر لغوی وقایع و داستان‌های کتاب مقدس از رویکردی ناصواب برمی‌خیزد. کتاب مقدس همچون اشعار بزرگ، نیازمند قرائت تمثیلی است. فهم استعاری از دید فرای، همان درک معنوی است. فرای، امکان قرائت لفظی را که اساس کار مفسران بنیادگر است، منتفی نمی‌داند؛ اما عقیده دارد که تأویل جامع کتاب مقدس، حاصل قرائت توأمان لفظی و استعاری است. عهد جدید در حکم کلید عهد عتیق است. همهٔ مفاهیم مهم عهد

جدید، انگاره‌های مفاهیم متناظر در عهد عتیق‌اند؛ همچون آدم که انگارهٔ عیسی مسیح است و تناظر آدم و عیسی (علایی، ۱۳۸٦: ۷۵).

به عقیدهٔ فرای، ادیان مطروحه در کتاب مقدس، توحیدی، اختیارمدار و اخلاق‌محورند و همه به رستگاری فرد و جامعه نظر دارند. این رستگاری، متضمن سیری دیالکتیکی و متشکل از هفت مرحله است: پیدایش، انقلاب یا خروج، شریعت، حکمت، نبوت، بشارت و مکاشفه. هیچ‌یک از این مراحل در حکم مکمل یا اصلاحیهٔ مرحلهٔ پیش از خود نیستند و فقط منظر فراخ‌تری از آن مرحله را در اختیار ما می‌گذارند و درواقع «نمودگار» آن‌اند (فرای، ۱۳۷۹: ۱۳۲).

صورت حقیقی حکمت در زندگی انسان عبارت است از فلسفه یا دوست‌داشتن حکمت که علاوه‌بر فضل، خلاق نیز است. اگر تجربهٔ گذشته را چوب تعادل راه‌رفتن روی ریسمان زندگی قرار دهیم، صورت بدوی حکمت از خلال انضباط و ممارست بی‌وقفه، عاقبت سر کشد و به آزادی نمایی جنبش تبدیل می‌شود؛ آنجا که به تعبیر پیتس، دیگر نمی‌توانیم پای‌افشان و پای‌افشانی را از هم بازشناسیم (همان: ۱۵٦).

۲-۲- داستان برصیصا

برصیصا، زاهدی متعبد و مستجاب‌الدعوه است که داستان عبرت‌انگیز او همواره در تفسیر برخی آیات قرآن مطرح شده است. در بیشتر منابع اسلامی، نام برصیصا در کنار بلعم باعور دیده می‌شود و این امر به‌سبب شباهت سرگذشت و سرنوشت شوم این دو به یکدیگر است. در اخبار اسلامی، برصیصا راهبی از بنی‌اسرائیل است که پس از روزگار دراز عبادت و ریاضت، با اغواگری‌های شیطان، مرتکب گناه بزرگی می‌شود و سرانجام برای نجات خود، ابلیس را سجده می‌کند و کافر از دنیا می‌رود. این اشارات در تفسیر آیات ١٦ و ١٧ سورهٔ حشر آمده است؛ آنجا که می‌فرماید: «كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ. فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيهَا وَذَٰلِكَ جَزَاؤُا الظَّالِمِينَ». مثال حکایت شیطان که به انسان می‌گفت کافر شو و چون کافر شد، گفت من از تو بیزارم؛ چون من از خدای جهانیان می‌ترسم و فرجام این دو آن است که در آتش می‌مانند و سزای ستمگران این است (سورآبادی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۲٤-۳۲٦).

سعدی در مجالس پنج‌گانه، شرح کوتاهی از برصیصای عابد آورده است. او داستان برصیصا را در مجلس پنجم با این دعا آغاز می‌کند: «ملکا! ما را از همهٔ معاصی نگاه دار و توفیق طاعات و عبادات ارزانی دار یا الـه العـالمین غُفْرَانَـک رَبَّنَـا وَإِلَیـک الْمَصِیرُ» (سعدی، ۱۳۸۳: ۹۱۰). سعدی پس از دعای آغاز این مجلس و روایت‌های پرشور و عبرت‌انگیز از عارفان بزرگ دربارهٔ خداشناسی، عبادت و بندگی، اخلاص و توبه و...، داستان برصیصا را آغاز می‌کند.

برصیصا عابدی است در میان بنی‌اسرائیل که چهل سال عزلت اختیار کرده و تخم معرفت در دل کاشته است. او دارای کشف و کرامت است و بیماران را شفا می‌دهد. روزی دختر پادشاه، بیمار می‌شود و برادرانش او را برای معالجه نزد عابد می‌آورند. برصیصا با اغوای ابلیس، با دختر می‌آمیزد و دختر، باردار می‌شود. سپس برصیصا با توصیهٔ ابلیس که در شکل یک پیری نزد او آمده بود، برای پوشیده‌داشتن کار، دختر را می‌کُشد و در بیرون صومعه خاک می‌کند و سپس به برادران او می‌گوید که زمانی که در حال نماز بوده، دختر، صومعه را ترک کرده است. پس از آن، ابلیس به‌صورت عجوزه‌ای عصادردست، ماجرا را برای برادران دختر فاش می‌کند. آن‌ها زنجیر به گردن برصیصا می‌اندازند و او را به شهر آورده و به دار می‌آویزند. مردمانی که تا قبل از این واقعه، خاک قدم برصیصا را سرمهٔ چشم می‌کردند، اکنون با دامنی سنگ، او را سنگسار می‌کردند. بار دیگر، ابلیس به‌صورت پیری نورانی بر عابد ظاهر می‌شود و می‌گوید که من خدای زمینم و آنکه او را چندین سال خدمت کردی، خدای آسمان است. جزای خدمت چندسالهٔ تو این بود که بر سر دارت فرستاد. یک بار مرا سجده کن تا تو را خلاص کنم. برصیصا با اشاره، بر ابلیس سجده کرد. از هفت آسمان ندا می‌آید که جانش را به دوزخ فرستید و قالبش را

به سنگ اندازید و مغز سرش را به مرغان هوا قسمت کنید. پس نـدا دردادنـد: فَکـانَ عاقِبَتَهُمـا أَنَّهُمـا فِـی النّـارِ خالِـدَینِ فیهـا (سعدی، ۱۳۸۳: ۹۱۵-۹۱٦).

۲-۳- داستان شیخ صنعان

داستان شیخ صنعان در منطق‌الطیر از این قرار است که پیری مجاور کعبه، صاحب کرامات و مقامات و چهارصـد مریـد، چنـد شب پیاپی در خواب می‌بیند که در بلاد روم، بتی را سجده می‌کند. پس به پیروی از رؤیـا و بـا موافقـت و همراهـی مریـدان، راهی روم می‌شود. در یکی از گشت‌وگذارهای روزانه، چشم شیخ به روی یک دختر ترسا می‌افتد و پیرانه‌سر با یک نگاه به او دل می‌بندد. شیخ برای رسیدن به وصال او، از همه‌چیز ازجمله دین و ایمان خود می‌گـذرد و بـه تمـام خواسـته‌های آن دختـر ترسا ازجمله نوشیدن شراب، زناربستن، سجده بر بت و... تن می‌دهد. مریـدان شـیخ چـون کـار مـراد خـود را بـدین خرابـی می‌بینند، او را رها می‌کنند و نالان و حیران به کعبه بازمی‌گردند. در این زمان، مریـد خـاص شـیخ کـه در سـفر دیگـری بـود، بازمی‌گردد. او وقتی از حال شیخ باخبر می‌شود، ضمن سرزنش مریدان دیگر، چارهٔ رهایی شیخ را دعا و چله‌نشـینی مـی‌بینـد. مریدان شیخ، چهل شبانه‌روز، بی‌خور و بی‌خواب، به درگاه خداوند به تضرع و زاری پرداختند. در صبحدم چهلمین شـب، آن مرید روشن‌ضمیر، پیامبر (ص) را در خواب می‌بیند که رهایی شیخ را بشارت می‌دهد و شیخ با عنایت پیامبر اکرم (ص)، براثـر یک تحول روحی، توبه می‌کند و به راه راست برمی‌گردد.

۳- بحث و بررسی

۳-۱- تناظر عروج و سقوط ابلیس و برصیصای عابد

بنابر دیدگاه فرای، یکی از حالت‌هایی که برای شخصیت‌های داستان رخ می‌دهد، به اوج رسیدن و سپس سقوط و هبوط است که به حرکت از جهان آرمانی به‌سوی جهان واقعی تعبیر می‌شود و ویژگی آن، فقدان و شکست و سقوط و فاجعه اسـت. ایـن گذر از معصومیت و ناپختگی به‌سوی تجربه و خودآگاهی است که به‌صورت تدریجی، از معصومیت، بـه اوج و در پایـان، بـه سقوط و هبوط می‌انجامد.

در داستان برصیصای عابد، مراحل فرازوفرود برصیصا، کاملاً منطبق با رویدادی است که برای ابلیس اتفاق می‌افتـد. ابلـیس در ابتدا از ملائک مقرب بود. او هفتصدهزار سال عبادت کرد و سه‌هزار سال نیز شاگرد رضوان بـود؛ امـا ازآنجاکـه از دسـتور خداوند سرپیچی کرد و به آدم سجده نبرد، از بهشت رانده شد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۱: ۵۹). دلیـل اینکـه ابلـیس بـر آدم سـجده نکرد، نخوت و تکبر او بود؛ چنانکه گفت من از آتش و نورم و آدمی از خاک. در سورهٔ اعراف، آیهٔ ۱۲، آمده است: «مَا مَنَعَـکَ أَلّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُک قَالَ أَنَا خَیرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِی مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِینٍ». گفت چه چیز تو را منع کرد بر آدم سـجده نکنـی چـون امر کردم تو را؟ گفت من از او بهترم؛ مرا از آتش آفریدی و او را از گل. دوم اینکه گفت خداوند مرا فریب داد.

همچنین در آیهٔ ۱٦ از سورهٔ اعراف آمده است: «قَالَ فَبِمَآ أَغْوَیْتَنِی لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَکَ الْمُسْتَقِیمَ». گفت خدایا چون تو مـرا فریفتی، من نیز البته ایشان را می‌فریبم. ابلیس بعد از رانده‌شدن از درگاه خداوند، از خدا خواست عذاب او را تا روز قیامت به تأخیر بیندازد تا بتواند بهترین آفریدهٔ او، یعنی آدم را گمراه کند. در سورهٔ ص، آیات ۷۹ تا ۸۲ آمده است: «قَـالَ رَبِّ فَـأَنْظِرْنِی إِلَی یوْمِ یبْعَثُونَ. قَالَ فَإِنَّک مِنَ الْمُنْظَرِینَ. إِلَی یوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ. قَالَ فَبِعِزَّتِک لَأُغْوِینَّهُمْ أَجْمَعِـینَ». گفـت پروردگـارا پـس مـرا مهلت ده تا روزی که آدمیان برانگیخته شوند. گفت قسم به عزت تو که همهٔ ایشان را گمراه خواهم کرد.

باتوجه‌به موارد یادشده و دیدگاه فرای، می‌توان گفت که داستان ابلیس و رانده‌شدن او از درگاه الهی، بـه‌تـدریج و در چنـد مرحله روی داده است. در مرحلهٔ نخست، شخصـیت اصـلی در مقابـل اشـخاص دیگـر، بـالاترین مرتبـه و منزلـت را دارد و سرچشمهٔ این منزلت، معصومیت و شجاعت است. ابلیس، عزیز خدا (عزازیل) بود و چندین هزار سال، معتکف درگـاه او و از مقربان بارگاه الهی محسوب می‌شد. این قهرمان سپس دچار خطا می‌شود؛ خطایی که از غـرور و خـودبزرگ‌بینی اوسـت. او از

فرمان خداوند، سر بازمی‌زند و بر آدم سجده نمی‌کند. در این مرحله است که قهرمان از مرز معصومیت می‌گذرد و در مسیر سقوط قرار می‌گیرد که همان سرنگونی قهرمان است. در این مرحله، فاجعه رخ داده است و فضایی هولناک بر داستان حاکم شده و تقدیر و سرنوشت، به‌گونه‌ای برجسته خود را نشان می‌دهد که دیگر رهایی از آن ممکن نیست. این پایان ماجرا و نقطهٔ تجلی دوزخی است. در این بخش، شوک عمیقی بر مخاطب وارد می‌شود. شیطان به‌واسطهٔ خطای خود، از درگاه الهی رانده شد؛ اما تقدیر و سرنوشت نیز در روند این داستان تأثیرگذار و اساسی است. ابلیس در مواجهه با تقدیر و سرنوشت محتوم، محکوم به شکست است؛ به‌حکم یضِلُّ مَنْ یَشَاءُ (قرآن، رعد: ٢٤).

میبدی می‌گوید: «از روی ظاهر، زلتی آمد از آدم و معصیتی از ابلیس. آدم را گفتند گندم بخور؛ بخورد. ابلیس را گفتند سجده کن؛ نکرد. اما سرمایهٔ رد و قبول، نه از کردار ایشان خاست؛ که از جریان حکم و قضای قدم خاست. قلم، از نتایج مشیت قدم، در حق آدم به سعادت رفت. هم از نهاد وی مستمسکی پیدا آوردند و جبایت وی به‌حکم عذر، به وی حوالت کردند. گفتند: فَنَسِی وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا. ابلیس را که قلم به‌حکم مشیت قدم، به رد و طرد او رفت. هم از نهاد وی کمینگاهی برخاستند و به جبایت وی بدو حوالت کردند. گفتند: أَبَی وَاسْتَکْبَرَ وَکَانَ مِنَ الْکَافِرِینَ» (میبدی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۳۷۳). ابلیس، فرشتهٔ مقرب، از فرمان خداوند سرپیچی می‌کند. در اینجا، حس ترس، سراسر وجود خوانندهٔ این داستان را فرا می‌گیرد که آیا نباید بترسد که این سرنوشت شوم، گریبان او را نیز بگیرد؟ ابلیس به‌دلیل نافرمانی، تا ابد از درگاه الهی رانده می‌شود. چنین حکم سنگینی، حس شفقت مخاطب را برمی‌انگیزد که ابلیس بیش از گناه خود مجازات شده است و او از اینکه خودش به این فرجام دچار نشده است، آرام می‌شود.

تمام اتفاقاتی که بر ابلیس گذشت، در داستان برصیصای عابد نیز پیش می‌آید و خواننده، بر انطباق این دو داستان پی می‌برد.

۳-۲- معصومیت کامل قهرمان

در این مرحله، شخصیت اصلی در مقابل اشخاص دیگر، بالاترین مرتبه و منزلت را داراست. او معمولاً در خانواده‌ای با شأن اجتماعی بالا متولد شده و معصومیت و شجاعت، دو خصیصهٔ اصلی شخصیت اوست (فرای، ۱۳۷۷: ٢٦٤). برصیصا نیز در زمان خود، فردی است که به‌واسطهٔ پاکی و معصومیتش، جایگاه رفیع و مقام و منزلتی والا دارد. بااین‌حال مطابق با روایت سعدی، از زندگی این عابد، اطلاعی از تولد و جایگاه خانوادهٔ او به‌دست نمی‌آید.

۳-۳- معصومیت توأم با ناپختگی

در این مرحله قهرمان، دورهٔ جوانی خویش را می‌گذراند؛ یعنی همان دورهٔ معصومیت و بی‌تجربگی که قهرمان را برای رویارویی با چهره‌ای نوین از جهان اطرافش مهیا می‌سازد (همان: ٢٦٤). دورهٔ جوانی برصیصا نیز همچون تولد او در روایت سعدی نامشخص است؛ اما چهل سال عزلت‌نشینی او که در آغاز داستان به آن اشاره شده است، می‌تواند نشانگر معصومیت برصیصا در دورهٔ جوانی باشد.

۳-٤- توفیق قهرمان و تکمیل وضعیت آرمانی

در این مرحله قهرمان، سفر خویش را در مسیر داستان آغاز می‌کند. قهرمان، دنیای جدیدی را که بدان راه یافته است، می‌آزماید و به پیروزی و کامیابی دست می‌یابد (فرای، ۱۳۷۷: ٢٦٥). برصیصا نیز عابدی صالح بود که عمری را به پرستش خداوند و بندگی او سپری کرد. در سایهٔ ریاضت و عبادت، به مقامی رسید که خداوند دعای او را در حق بیماران و درماندگان مستجاب می‌کرد و مردم از نقاط مختلف برای طلب دعای خیر و شفا نزد او می‌رفتند.

«هر سال چند هزار بیمار و معلول و مبتلا و معیوب بر صوب صومعهٔ او جمع شدندی. بعضی لباس برص پوشیده و بعضی از مادر نابینا آمده و گروهی به علت دق و یرقان و استسقا مبتلا گشته، به‌جملگی بیامدندی و در حوالی صومعهٔ او

بنشستندی، چون قرص آفتاب برآمدی و خورشید اعلام نور در عالم نصب کردی، برصیصا بر بام صومعه برآمدی و یک نفس بر آن معلولان دمیدی، به یک‌بار از آن علت‌ها خلاص شدندی» (سعدی، ۱۳۸۳: ۹۱۵).

۳-۵- خطای فردی و سقوط قهرمان

این مرحله همان سرنگونی قهرمان است. قهرمان درپی یک گناه، ناگزیر لغزش و در ادامه سقوط می‌کند. او از مرز معصومیت می‌گذرد و به دنیای تجربه وارد می‌شود؛ تجربه‌ای که مسیر فروافتادن قهرمان است. از دیدگاه فرای، عملی که سیر این هبوط را پیش می‌برد، نقص قانون اخلاقی است؛ خواه انسانی و خواه ملکوتی. درحقیقت آنچه مسلّم است، اینکه قهرمان معمولاً فردی خودفریب و مغرور است که در آغاز، نیمه‌ملکوتی است، دست‌کم درنظر خودش. پس از آن، دیالکتیک محتومی در کار می‌آید و نقاب ملکوتی را از واقعیت انسانی او کنار می‌زند (ر.ک: فرای، ۱۳۷۷: ۲۵٤، ۲٦۱، ۲٦٦).

برصیصا، قهرمان مقتدر و والا، در اوج پرهیزگاری و وارستگی، به‌دلیل یک ضعف اخلاقی بزرگ که همان غرور و خودبزرگ‌بینی است، سقوطی ناگزیر را تحمل می‌کند. این ضعف اخلاقی که سرنوشت قهرمان داستان را از سعادت به سمت بدبختی سوق می‌دهد، براثر شرارت ذاتی یا پستی و فرومایگی قهرمان نیست؛ بلکه از خطای عظیمی ناشی می‌شود که او مرتکب می‌شود. غرور و تکبر برصیصا که قدرت خود را فراتر از آن می‌دانست که تسلیم ضعف بشری شود، او را تسلیم دسیسه‌های شیطانی می‌کند و سقوط و نگون‌بختی‌اش را رقم می‌زند: «آن بیچاره [برصیصا] پنداشت که خود کسی است و از جایی می‌آید و حضرت دوست را می‌شاید. ندانست که از لوح و قلم، ندا می‌آید که ما را تو نمی‌باید» (سعدی، ۱۳۸۳: ۹۱۵).

۳-٦- قربانی‌شدن قهرمان

در این مرحله عنصر تهکم اوج می‌گیرد و قدرت قهرمان در سایهٔ نقطه‌ضعف او رو به زوال می‌گذارد (فرای، ۱۳۷۷: ۲٦۷). در این مرحله، واقعه‌ای مشخص، زنجیره‌ای از حوادث را ایجاد می‌کند که سرانجام به فاجعه ختم می‌شود و دیگر آنچه اتفاق می‌افتد، خارج از ارادهٔ انسان خواهد بود.

برصیصا عابد صالحی است؛ اما بی‌تقصیر نیست. او با سخنان و مغلطه‌های شیطان، وسوسه می‌شود و با دختر پادشاه می‌آمیزد. برصیصا آگاهانه خطای بزرگی را انجام می‌دهد. این خطا، زنجیره‌ای از حوادث و جبر انجام خطاهای دیگر را برای او رقم می‌زند؛ به‌گونه‌ای که درنهایت فرجام او با فاجعه و مصیبت، پیوندی ناگسستنی پیدا می‌کند. سرنوشت، در افول برصیصا و به ورطهٔ هلاکت افتادن او سهم بسزایی دارد. این سرنوشت است که مرگ رقت‌انگیزی را برای او رقم می‌زند.

۳-۷- هول و هراس و آرامش

در این مرحله فاجعه اتفاق می‌افتد و فضایی دلهره‌آور و دوزخی، کل ماجرا را دربر می‌گیرد. این همان تقدیرگرایی و تأملی است که دیگر خلاصی از آن امکان ندارد. دنیای هول و هراس، پایان ماجرا و نقطهٔ تجلی دوزخی است و درنهایت شوک عمیقی بر مخاطب وارد می‌شود (فرای، ۱۳۷۷: ۲٦۷). در این مرحله که با حیرت و هول و هراس آغاز می‌شود، خواننده به فاجعهٔ رخ‌داده افسوس می‌خورد و به نقش چاره‌ناپذیر سرنوشت در پیشامد این وضع پی می‌برد. او از اینکه خود به این سرنوشت و فرجام دچار نشده است، به آرامش روحی می‌رسد و سرانجام اوضاع، به حالت آرام نخستینی که پیش از وقوع حادثه حاکم بود، بازمی‌گردد.

۳-۸- بازتاب داستان حضرت آدم در زندگی و فرجام شیخ صنعان

آدم، نخستین انسان، نخستین پدر (ابوالبشر) و نخستین پیامبر است. خداوند حضرت آدم را از گل آفرید. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» (قرآن، حجر: ۲٦). به‌راستی بیافریدیم آدم را از گل بوی‌گرفته. «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» (قرآن، الرحمن: ١٤). آفرید انسان را از گل خشکیده مانند سفال پخته. فرشتگان، گل آدم را سرشتند و سپس خداوند

به آن، صورت بخشید و در آن روح دمید. اما مطابق با یک حدیث قدسی، خداوند با دست خود گل آدم را سرشت: «خمّرتُ طینةَ آدم بیدیّ اربعینَ صباحاً» (رازی، ۱۳۸٦: ۳۸).

مطابق با روایات اسلامی، پس از آنکه قالب آدمی از گل سرشته شد، خداوند آن را بر زمین (میان مکه و طایف) و بر سر راه فرشتگان قرار داد؛ بنابراین فرشتگان، چهل‌هزار سال بر آن قالب خاکی بی‌جان می‌گذشتند (همان: ۷٤). خداوند در گل آدم روح دمید؛ چنانکه در سورهٔ حجر، آیهٔ ۲۹ می‌فرماید: «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي». پس چون راست کردم او را و دمیدم در او از روحم. خداوند آدم را به‌صورت خودش خلق فرمود؛ چنانکه در حدیث نبوی آمده است: «فإن الله خلق آدم علی صورته» (فروزانفر، ۱۳٤۷: ۱۱٤).

هنگامی‌که خداوند، آدم را از گل آفرید، به ملائکه دستور داد تا بر او سجده کنند. پس همهٔ فرشتگان بر آدم سجده کردند، مگر ابلیس: «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (قرآن، بقره: ۳٤). هنگامی که گفتیم فرشتگان را که سجده کنید آدم را، پس سجده کردند، مگر ابلیس که ابا کرد و سرکشی کرد و بود از کافران.

ابلیس به‌سبب این نافرمانی، مطرود شد و کینهٔ آدم را در دل گرفت؛ ازاین‌روی به‌یاری یک مار، به بهشت راه یافت و آدم و حوا را بفریفت تا میوهٔ ممنوع را –که خداوند، آدم و حوا را از خوردن آن بر حذر داشته بود– بخوردند. خداوند در این باره فرموده بود: «لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ» (قرآن، بقره: ۳۵). نزدیک نشوید به این درخت که از ستمکاران خواهید بود.

خداوند به‌سبب نافرمانی آدم و حوا، بر آن دو خشم گرفت و به فرمان الهی، درخت طوبی با شاخه‌های خود، آدم و حوا را برگرفت و از بهشت بیرون انداخت. «قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (قرآن، بقره: ۳۸). گفتیم فرود شوید از بهشت و آدم چون به زمین آمد، چهل شبانه‌روز چیزی نخورد و گرسنه بود. خدای تعالی از آن درخت گندم که آدم در بهشت خورده بود و از آن سبب از بهشت محروم مانده بود، یک ذره گندم به دست جبرئیل فرستاد و آدم را فرمود که این بکار که خورش تو و فرزندان تو از این خواهد بود (جویری، بی‌تا: ۲۱).

آدم سال‌ها گریه و زاری می‌کند. آدم و حوا بر ستمی که بر خود رانده بودند، اعتراف می‌کنند: «قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (قرآن، اعراف: ۲۳). آدم و حوا گفتند خدایا ما بر خود ستم کردیم و اگر ما را نبخشی، همانا از زیانکاران باشیم؛ ازاین‌رو خداوند گناه آدم را بخشید. در سورهٔ طه، آیات ۱۲۱ و ۱۲۲ خداوند می‌فرماید: «عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى. ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى». نافرمانی کرد آدم پروردگارش را؛ پس بی‌بهره شد. سپس برگزید او را خدایش و توبه پذیرفت از او و هدایت کردش. خداوند آدم را در زمین، خلیفهٔ خود قرار داد: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (قرآن، بقره: ۳۰). هنگامی‌که پروردگار تو به فرشتگان گفت همانا من در زمین خلیفه‌ای قرار می‌دهم، فرشتگان گفتند آیا می‌آفرینی در زمین کسی را که در آن فساد کند؟ و خداوند اسماء را به آدم آموخت: «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (قرآن، بقره: ۳۱).

فرای، برای سفر آدم، مراحلی را درنظر می‌گیرد: مرحلهٔ اول، آن سفر پرمخاطره و ماجراهای کوچک است که در ابتدا با یک سقوط ناگهانی آغاز می‌شود. آدم، وجودش سراسر خیر و نیکی است که تحت‌تأثیر یک عامل بیرونی که تقدیر الهی است، از دستور خداوند سرپیچی می‌کند و دچار لغزش می‌شود. این لغزش، نقطهٔ آغاز مصیبت‌های اوست که او را در موقعیت‌های حساس و چالش‌برانگیز قرار می‌دهد. حضرت آدم به‌واسطهٔ این لغزش و ارتکاب نافرمانی، به‌همراه حوا از بهشت رانده می‌شود. حله‌های بهشتی از تن این دو فرومی‌ریزد و برهنه می‌شوند. چهل شبانه‌روز گرسنه می‌مانند تا خداوند ازطریق جبرئیل، دانهٔ گندمی را برای آنان می‌فرستد تا بکارند و غذای‌شان کنند. پس از سپری‌کردن این چالش‌ها و سقوط از موقعیت خیر، تلاش سرنوشت‌ساز برای بازگشت به جایگاه اصلی آغاز می‌شود. آدم و حوا سال‌ها گریه و زاری سر می‌دهند و پیوسته

به‌واسطهٔ خطایی که مرتکب شده بودند، احساس گناه و پشیمانی و شرم می‌کنند؛ تا اینکه پس از تحمل این مصیبت‌ها و اعتراف به ستمی که بر خود داشتند، خداوند آنان را می‌بخشد و حضرت آدم را خلیفهٔ خود روی زمین قرار می‌دهد. این همان تعالی و بازشناسایی قهرمان و پایان خوشی است که برای قهرمان رقم می‌خورد.

باتوجه‌به سرگذشت حضرت آدم، این‌گونه به‌نظر می‌رسد که بتوان داستان حضرت آدم، یعنی لغزش و نافرمانی او و رانده‌شدنش از بهشت و سپس اعتراف او به اشتباه و توبه‌کردنش و درنهایت بخشش الهی و رستگارشدن او را کاملاً مشابه با رویدادی که بر شیخ صنعان گذشت، دانست.

۳-۹- مرحلهٔ سفر پرماجرا

نخستین مرحلهٔ مدنظر فرای، به مبارزهٔ درونی شخصیت اصلی با مسائل و مشکلات اشاره دارد. مبارزه با احساسات عاشقانه‌اش نسبت‌به شخص دیگر که اجازه ندارد یا نمی‌تواند به آن عشق دل ببندد و لازم است برای دستیابی به این عشق، موانع دینی و اجتماعی را کنار بزند. او پیوسته در تعارض بین وظیفه و احساسات شخصی است و سعی می‌کند ارزش‌های اخلاقی را دربرابر وسوسه‌ها حفظ کند. قهرمان در ماجراها یکی پس از دیگری درگیر می‌شود و درنهایت در معرض سیه‌روزی قرار می‌گیرد. سفر مخاطره‌انگیز قهرمان و آزمون‌هایش و قرارگرفتن او در موقعیت‌های حساس و چالش‌برانگیز، نقش مهمی در پیشبرد داستان دارد. این ماجراها جذابیت داستان را افزایش می‌دهد؛ زیرا خواننده مشتاق است که سرانجامِ این مبارزهٔ درونی را مشاهده کند (فرای، ١٣٨٤: ٩٦).

شیخ صنعان، پیر کامل دوران خویش است که مریدان بسیاری دارد و پنجاه سال است که مقیم کعبه است. تعلیم مریدان و عبادت و کرامتش، او را پیشوای عام و خاص کرده است. او که وجودش سراسر خیر و نیکی است، تحت‌تأثیر یک عامل بیرونی، آرامشش برهم می‌ریزد و گرفتار یک آشوب روحی شده و از مسیر عادی زندگی خارج می‌شود.

شیخ عابد چند بار در خواب می‌بیند که در سرزمین روم، بتی را سجده می‌کند. او پی می‌برد که مانعی در سر راه سلوکش پیش آمده و زمان سختی و دشواری فرا رسیده است. او تصمیم می‌گیرد تا به ندای درون، گوش داده و به دیار روم سفر کند. جمع کثیری از مریدان نیز وی را در این سفر همراهی می‌کنند. شیخ در روم، یک دختر ترسا را می‌بیند. زیبایی‌های دختر، او را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و عشق و سرمستی شیخ و نیازهای عاشقانهٔ او آغاز می‌شود. دختر ترسا برای پذیرش شیخ، شروطی را قرار می‌دهد که شامل سجده‌کردن دربرابر بت، سوزاندن قرآن، نوشیدن شراب و دست‌کشیدن از ایمان است. شیخ از میان شرط‌های دختر، نوشیدن شراب را انتخاب می‌کند و به دیر مغان می‌رود. پس از پذیرش شیخ، دختر ترسا خود را گران‌کابین می‌خواند و شروط دیگری را بازگو می‌کند. این شروط شامل پرداختن سیم و زر و یک سال خوک‌بانی است و اینجاست که فروافتادن او از عالم بالا آغاز می‌شود.

۳-۱۰- مرحلهٔ مبارزهٔ سرنوشت‌ساز

در این مرحله فاجعه اتفاق افتاده و قهرمان از موقعیت خیر به شر فرود آمده است. بدبختی و رنج بزرگ، قهرمان داستان را فرا گرفته و زمان تلاش سرنوشت‌ساز برای بازگشت و صعود به موقعیت قبلی فرا رسیده است. پیروزی قهرمان در این مسیر سرنوشت‌ساز برگرفته از یک جریان انرژی است که بخشی از آن از خود او و بخشی از بیرون او سرچشمه می‌گیرد. بخشی با شایستگی او پیوند دارد و بخشی با ارزش‌های ویژه‌ای که به او رسیده است –مانند سرنوشتی که برای او پیش‌بینی شده است– پیوسته است. ساده‌ترین اصطلاح برای این جریان انرژی، بخت نیک است (فرای، ١٣٨٤: ٨٩).

مریدان شیخ وقتی رسوایی شیخ را دیدند، از او دست کشیدند و به کعبه بازگشتند. در این زمان، مرید خاص شیخ که در زمان سفر شیخ به روم، در سفر دیگری به‌سر می‌بُرد، به کعبه بازمی‌گردد. او وقتی حرم را خالی از شیخ می‌بیند، احوال شیخ را می‌پرسد و چون ماجرا را می‌شنود، مریدان دیگر را ملامت می‌کند و می‌گوید که اگر شیخ زنار بست، شما هم باید زنار

می‌بستید و او را رها نمی‌کردید. پس از گفت‌وگو، همگی به روم بازمی‌گردند. آنان چهل شبانه‌روز در نماز و عبادت می‌ایستند؛ درحالی‌که نه خواب داشتند و نه پروای نان و آب. آنان با تضرع و زاری، نجات شیخ را از خداوند طلب کردند. در صبحدم چهلمین شب، مرید خاص و روشن‌ضمیر، در عالم رؤیا پیامبر اکرم (ص) را می‌بیند. پیامبر، رهایی شیخ و استجابت دعای یاران را بشارت می‌دهد. یاران، گریان و دوان به نزد شیخ می‌روند. شیخ، ناقوس مغان افکنده، زنار از کمر بازکرده، کلاه گبرکی انداخته و از دختر ترسا دل برداشته است. شیخ وقتی یاران خویش را می‌بیند، از شرمندگی، جامه بر تن چاک می‌کند و خاک بر سر می‌افشاند و به گریه می‌افتد. شیخ غسلی می‌کند و خرقه می‌پوشد و با اصحاب خود به کعبه بازمی‌گردد.

درحقیقت شیخ که از جایگاه خیر به موقعیت شر آمده و سقوط دردناکی را تحمل کرده بود، در مسیر تلاش سرنوشت‌ساز که بخشی به گوهر وجودی شیخ در سایهٔ سال‌ها ریاضت و عبادت و بخشی دیگر به تلاش خالصانهٔ یاران و مریدان او مربوط می‌شد، به موفقیت و پیروزی دست می‌یابد. ضمن آنکه جریان انرژی بخت نیک و سرنوشتی که برای او رقم خورده است، راه را برای پیروزی و صعود او هموار می‌کند.

۳-۱۱- کشف و شناسایی حقیقت

کشف و بازشناسایی، زمانی رخ می‌دهد که جهل و ناآگاهی در وجود قهرمان، جای خود را به شناخت می‌دهد که با دگرگونی اقبال همراه است. درحقیقت داستان در پایان، ما را به درون‌مایهٔ شکوهمند اروس می‌رساند که در آن عاشق با یاری عشق، به تعالی و بازشناخت می‌رسد؛ شناختی که موجب دستیابی قهرمان به هویت اصلی خود می‌شود (فرای، ۱۳۸٤: ۱۷۰).

شیخ صنعان نیز پس از تجربهٔ عشق و مصائب حاصل از آن، به‌کمک مرید وفادار خود که از پیامبر شفاعت خواسته، دوباره ایمان می‌آورد و به حرم بازمی‌گردد و مریدان دیگر نیز از هدایت و راهنمایی مرید خاص، شخصیت تکامل‌یافتهٔ او را باور می‌کنند و به نزد شیخ بازمی‌گردند. قرارگرفتن شیخ صنعان در آن شرایط سخت و بحرانی و تجربهٔ عشق سوزان، موجب می‌شود او از پیلهٔ ایستایی و عادت‌ها بیرون بیاید و در سایهٔ این عشق، به کشف ناشناخته‌های درونی خود و تحول و بالندگی دست یابد.

٤- نتیجه‌گیری

در ادبیات عرفانی، با شخصیت‌هایی مواجهیم که مؤید ادبیات تمثیلی بوده و با فرازوفرودهایی، مورد آزمایش الهی قرار می‌گرفتند. قهرمانان این حکایت‌ها، یا دچار بدفرجامی می‌شدند و یا حُسن عاقبت نصیب آنان می‌شد. داستان برصیصای عابد، برگرفته از روایت سعدی در مجلس پنجم از مجالس پنج‌گانه و داستان شیخ صنعان از منطق‌الطیر عطار، در زمرهٔ تمثیل‌های برجستهٔ ادب پارسی است که با نظریهٔ فرای در کتاب «رمز کل» مطابقت دارد. این دو داستان بر عدم معصومیت و مصونیت آدمی دربرابر گناه تأکید دارد. در این دو حکایت، گناه، هستهٔ اصلی ماجراست. برصیصا به دختری که نزد او برای معالجه فرستاده‌اند، تجاوز می‌کند. شیخ صنعان نیز در شوق وصال دختر ترسا می‌سوزد و ایمان خود را می‌بازد تا به کام برسد. عاقبت و پایان شخصیت اصلی دو داستان متفاوت است. برصیصای عابد، به دار آویخته می‌شود؛ اما شیخ صنعان با شفاعت پیامبر از او، مورد بخشش الهی قرار می‌گیرد. شخصیت برصیصا، با انگاره‌های مفاهیم متناظر مدنظر فرای، با هبوط ابلیس تطبیق دارد و داستان شیخ صنعان نیز بازتاب‌دهندهٔ تناظر آدم و شیخ صنعان است که او نیز همچون آدم، سه مرحلهٔ سفر پرماجرا، مبارزهٔ سرنوشت‌ساز و تعالی قهرمان را پشت‌سر می‌گذارد.

بنابر دیدگاه فرای، یکی از حالت‌هایی که برای شخصیت‌های داستان به‌وجود می‌آید، به اوج رسیدن و سپس سقوط و هبوط است که به حرکت از جهان آرمانی به‌سوی جهان واقعی تعبیر می‌شود. شاهد این رویداد در کتاب «رمز کل» فرای، ابلیس است که فرشتهٔ مقرب بود، اما با لغزش و نافرمانی، به چاه حضیض خواری افتاد. در داستان برصیصای عابد نیز شخصیت اصلی دقیقاً چنین مسئله‌ای را تجربه می‌کند و شخصیت برصیصا، با ابلیس تطابق دارد.

ردپای داستان ابلیس در زندگی و فرجام برصیصا به‌روشنی دیده می‌شود. ابلیس که عزیز خدا و معتکف درگاه الهی بود و با غرور و خودبزرگ‌بینی، از فرمان خداوند سر بازمی‌زند، به‌واسطهٔ این نافرمانی -که بدون شک، تقدیر و سرنوشت الهی برای او رقم زده بود- از درگاه خداوند رانده می‌شود. رانده‌شدن او از درگاه خداوند، حکم سنگینی است که حس شفقت را در مخاطب برمی‌انگیزد که ابلیس بیش از خطایش مجازات شد. ابلیس از گناه و خطای خویش پشیمان نمی‌شود و می‌گوید که خداوند او را فریب داده است و این حقیقت برای او روشن می‌شود که هیچ راه بازگشتی برای او نیست.

بازتاب داستان حضرت آدم، در زندگی و فرجام شیخ صنعان قابل‌مشاهده است. حضرت آدم که وجودش سرشار از خیر و نیکی است، از دستور خداوند سرپیچی می‌کند و از بهشت رانده می‌شود. آدم، گنج آزادی نامحدود را با سرنوشتی عوض می‌کند که عواقب دهشت‌باری برای او درپی دارد و آغاز مصیبت‌ها و سفر پرماجرای اوست. پس از فاجعهٔ سقوط و تجربهٔ انواع چالش‌ها در گمخانهٔ تاریخ انسان و تحمل انواع سرگردانی‌ها، تلاش برای بازگشت آغاز می‌شود. آدم اظهار پشیمانی می‌کند و خطای خود را به گردن می‌گیرد. سرانجام خداوند او را می‌بخشد و او را به‌عنوان خلیفهٔ خود در جهان انتخاب می‌کند.

۵- منابع

قرآن کریم.

ارسطو. (۱۳٤۳). *فن شعر*، ترجمهٔ عبدالحسین زرین‌کوب. چاپ دوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بارانی، محمد؛ محمودی، فاطمه. (۱۳۸٦). مقایسهٔ ساخت دو حکایت تمثیلی از مثنوی مولوی و مصیبت‌نامه عطار. *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، شمارهٔ هشتم، ۵-۲٦.

جویری، محمد. (بی‌تا). *قصص‌الانبیا*. تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.

رازی، نجم‌الدین. (۱۳۸٦). *مرصادالعباد*. چاپ دوازدهم. تهران: علمی و فرهنگی.

سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۳). *کلیات*. به اهتمام محمدعلی فروغی، چاپ سیزدهم. تهران: امیرکبیر.

سورآبادی. (۱۳۸۱). *تفسیر قرآن کریم*. تصحیح علی‌اکبر سعیدی سیرجانی. چاپ اول. تهران: فرهنگ نشر نو.

صارمی یاراحمدی، جمیله؛ فهیمی، رضا؛ طاهر، رحیم. (١٤٠١). میتوس و لوگوس در شاهنامهٔ فردوسی، *ماهنامهٔ جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، شمارهٔ یازدهم، صص ۵۸۱-٦۰۰.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده. چاپ پنجم. تهران: اساطیر.

علایی، مشیت. (۱۳۸٦). *کتاب مقدس به‌منزلهٔ متن ادبی*، ادب‌پژوهی، شمارهٔ اول.

فرای، نورتروپ. (۱۳۷۷). *تحلیل نقد*. ترجمهٔ صالح حسینی. چاپ اول. تهران: نیلوفر.

فرای، نورتروپ. (۱۳۷۹). *رمز کل؛ کتاب مقدس و ادبیات*، ترجمهٔ صالح حسینی، تهران: نیلوفر.

فرای، نورتروپ. (۱۳۸٤). *صحیفه‌های زمینی*. ترجمهٔ هوشنگ رهنما. چاپ اول. تهران: هرمس.

فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳٤۷). *احادیث مثنوی*. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.

مقدادی، بهرام. (۱۳۹۳). *دانش‌نامهٔ نقد ادبی، از افلاتون تا به امروز*. چاپ اول. تهران: چشمه.

منتشلو، معصومه؛ یعقوبی جنبه‌سرایی، پارسا. (۱۳۹٦). جریان زمان و انسجام برآمده از آن در روایت شیخ صنعان عطار. *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، شمارهٔ ۲۸، صص ۱٦۹-۱۸٦.

میبدی، رشیدالدین. (۱۳۸۲). *کشف‌الاسرار و عده الابرار*. به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکت، تهران: امیرکبیر.

نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۳). *اسطوره و اسطوره‌شناسی نزد نورتروپ فرای*. از کالبدشناسی نقد تا رمز کل. چاپ اول. تبریز: موغام.